

Minoritás és traumatizáltság

Trauma által újrakonstruálódó identitások Lovas Ildikó regénytrilógiájában

A vajdasági magyar irodalom a kulturális emlékezet specifikus elemeire való koncentráltasága és a délszláv háborúkra való reflektáltsága okán radikálisan elkülönöződik más magyar nyelvű irodalmaktól, mivel narratív technikái és tematikus kötődései tekintetében a déli areához, leginkább a posztjugoszláv térséghez tartozó irodalomból veszi mintáit. A regionalitás ebben az esetben „az irodalmi beszédformának az a módja, amely színre viszi a sajátnak az idegenben és az idegennek a sajátban való dialógusát” (SZIRÁK 2000: 54). Így válik a vajdasági magyar szerző többszörösen kisebbségivé: Szerbiában etnikai tekintetben kizárólag a minoritárius diskurzus részét képezi, az egyetemes magyar irodalomban pedig szintén a perifériára szorul, tehát két irányból is a provincializálódás veszélye fenyegeti. Legnagyobb esélye azonban szintén ez lehet, hiszen sajátos helyzetének köszönhetően közvetíthet a partikularitás és az univerzalitás között, azaz hozzájárulhat a közöttük lévő ingamozgás artikulációjához (vö. FARAGÓ 1998). A kortárs vajdasági magyar prózairodalom egyes szerzői ezt úgy kísérlék meg, hogy szövegeik narrátorai rendszerint posztkoloniális szubjektumként jelenítik meg magukat: olyan egyénekként lépnek fel, akik modus vivendiként sajátítják el a mimikrit, ami hibrid identitás létrehozásával jár. Az elbeszélő tevékenysége álcázás: célja az alárendelt szerkezet kijelentővé tétele, vagyis a hatalmi struktúrák kijátszása (IRIGARAY 2002: 483–490). Ennek a módszernek a példái lelhetők fel Lovas Ildikónak a detraumatizációs aktusok okán trilógiaként is felfogható, 2006 és 2010 között megjelent regénysorozatában, melynek darabjai a *Kijárat az Adriára*, a *Spanyol menyasszony* és *A kis kavics*. Előadásomban az ezekből a konkrét, tranzitív irányultságú, erőteljesen referenciált textusokból kivonatolható, háborús traumák mentén megképződő identitásmódosulásokról kívánok beszámolni.

Dominick LaCapra a hiány és a veszteség éles elkülönítése révén feltételezi a strukturális és a történelmi trauma létezését. Mivel a továbbiakban ez utóbbival fogok foglalkozni, fontosnak tartom, hogy a trilógia ilyen tekintetben irregulárisnak tűnő második részét, a *Spanyol menyasszonyt* elhelyezzem ebben a koordináta-rendszerben. Az ebben a regényben artikulálódó abjekciós traumaképzetek ugyanis strukturális szinten vetítődnek ki. „A strukturális trauma kapcsolatban áll a transzhistorikus hiánnyal (az eredet hiányával vagy az eredetnél fellépő hiánnyal), és ez eltérő divatokat hozhat létre: a másiktól (anyától) való szeparáció fogalmait, az átlépést a természetből a kultúrába, a preödipuszi és a preszimbolikus betörését a szimbolikusba, a nyelvbe való belépést, a reálissal való összeütközést, a saját fajunktól való elidegenedést, a Dasein szorongásvezérelt kitesztottságát, az apória elkerülhetetlen megjelenését, az eredendő melankolikus veszteség konstitutív természetét a szubjektivitásban és így tovább” (LACAPRA 2006: 90). A *Spanyol menyasszonyban* jelentkező, tipikusan női léthelyzetek ilyen strukturális traumákat feltételeznek.

A történelem a trauma perspektívájában újraszituálódik, hiszen a trauma megértése a történelem újrafelfedezésével kezdődik (l. HERMAN 2011: 14). A múlt percipiálásának egyik módozataként számon tartott, Jörn Rüsen-i értelemben vett katasztrofális történelmi tapasztalat olyasfajta liminalitás-élménnyel jár, amely nem engedi meg, hogy egy koherens értelmet hordozó narratívába lehessen befoglalni (RÜSEN 2004: 13). A traumatikus esemény nem integrálható problémátlanul valamilyen már adott identitásképző és alátámasztó elbeszélésbe, mivel megtörténve eleve megkérdőjelezi egy ilyen, orientáló funkciójú narratíva létjogosultságát (l. KISANTAL 2006: 26). A *Kijárat az Adriára* Mészöly-mottója („Mára inkább nyomozónak nevezem magam, mintsem írónak.”) olyasfajta elbeszélői attitűdöt implikál, mely a narrátor világértelmezésének metafizikai objektivizmust kielégítő alapkategóriájává avatja az abszolút igazságot. A háborús háttérrel viszont éppen ennek az értéke degradálódik a leggyorsabb ütemben: „Az idő múlásával azt a legnehezebb megérteni, hogy van olyan állapot, helyzet, amikor már nem számít, van-e igazság egyáltalán. Az, hogy a félelem, amely bekúszik a kapuk alatt, az eszme, amelyet elhinni nem kell, de követni annál inkább, mekkora fájdalmat tép ki a lélekből, nem számít. Felejtetni és élni kell. Jóleső amnézia, amiről szó van, s éppen annyi ideig tart, amennyi ahhoz kell, hogy ne bolonduljon meg: akinek a férje hadifogságban, akinek a fia elesett, akinek a szerelmét főbe lötték, akit megerősszakoltak, akinek a kisgyereke belehalt a vérhasba” (LOVAS 2006: 81). A mnemotechnika törvényszerűségei miatt azonban a hétköznapiak monotonitását garantáló, látszólagos amnézia mögött ott hú-

zódik a latens patogén esemény, amelynek affektusok általi előbukkanását az aktív felejtés kényszerítésével sem lehet kiküszöbölni. A trauma tehát a fokozott éberség állapotába taszítja elszenvedőit, és minden igyekezetük ellenére megvonja tőlük a felejtés lehetőségét, vagy ahogyan az egyik ezzel kapcsolatos tételmondat szól, „felejteni csak az tud, aki nem fél emlékezni” (LOVAS 2006: 13). A detraumatizáció csupán a szöveges gyászmunka, az *acting out*-on felülemelkedő átdolgozás, az emlékezés–elbeszélés műveletei révén valósulhat meg (BÉNYEI 2009: 10).

A kimondás mint a kulturális emlékezet externalizációja és annak terápiaként való alkalmazása mindhárom regény egy-egy egyes szám első személyű, homodiegetikus narrátoránál szembeötlő. Ez a belső sémákba illesztés pedig az atrocitások rekonstrukciója, a történelem alulnézetéből megalkotott *oral history* típusú elbeszélések segítségével történik meg. Ennek felismerése által jut el a *Kijárat az Adriára* narrátora egy morális opposíció feloldásáig: „Sarkítva fogalmazok, mikor azt állítom, hogy a kommunisták nem tudnak bánni a nőkkel, valóban. S bizonyára igazságtalanul is. Jól van. Az is akarok lenni, igazságtalan. De ha lehet, mulatságosan az. Tarthatatlan állítást fogalmazva meg, amit senki nem vesz komolyan, hiszen butaság. Valóban. Az viszont pimaszság volt, hogy amikor már mindenütt megdőlt a kommunista (puha)diktatúra, akkor ott, ahol élek, bekeményedett. A kommunista párttitkár szigorúra vette a figurát. Olyannyira, hogy nacionalista lett, háborúzott, és koalíciós kormányt alakított a radikálisokkal. Vörös és fekete uralom. Szarajevó ostroma tovább tartott, mint a hírhedt leningrádi. Több mint három év fűtés, világítás, telefon, vezetékes vízellátás nélkül. Erről nem beszélhetek. Erről csak annyit mondhatok, hogy annak az országnak a polgáraként éltem, amely támogatta ezt, részese volt annak a három évnek. És a többinek is: Knin, 1990. január–augusztus; Horvátország, 1991. július–december; Bosznia, 1992. április–1994. június” (LOVAS 2006: 24). Eszerint az igazság és az igazságtalanság ellentéte elhanyagolható, ha a világ értelmezési keretének összeomlásáról van szó. Ennek a dichotómiának a figyelmen kívül hagyása arról tanúskodik, hogy az elbeszélő eleget tett a regény másik, Füst Milán-mottója által sugalltának. „[M]eg kell végül is szoknod, hogy milyen körülötted a világ...”

A *kis kavic*s narrátora detektívként szemléli a környezetét: nemcsak rajong a krimisorozatokért, hanem egyfolytában felderítendő bűnügyekre vadászik. Az ezeknek a szekvenciáknak a szegmenseiben körvonalazódó logika és a nyomozói következtetésen alapuló paradigma ugyanis azt az illúziót kelti a befogadóban, hogy az univerzum jelenségei könnyen dekódolhatóak. Ezt kéri számon Kozma Léni: „Nem mintha volna olyan, hogy

igazság, de azért valami biztosan akad, egy szeletke, vékony karéj, amit érdemes nem kidobni a szemébe, amivel érdemes bibelődni, hogy reggelen te, amikor a kávé mellett üldögél az ember, úgy érezhesse a reggeli naptól, vagy a madaraktól, hogy van benne erő, tervek és célok” (LOVAS 2010: 284). Az igazság relativitásával azonban történészként is és névrokonsága okán is tisztában van: egyfelől a járeki lágerbe hurcolt sváb nagynéni, Spiegel Léni, másfelől pedig „a szépség szörnyetege” (SONTAG 2002: 96), Leni Riefenstahl emléke kísérti. Az emiatt őt érő diszkrimináció indokolatlan intenzitású viktimizációs obszessziót indít el benne, védekezési reflexe pedig a magát a hitleri ideológia áldozatának minősítő filmművésszel rokonítja. Így lesz a *nomen* derridai megfogalmazásban „odaidézett szenvedés, inkább előírt, mint megígért szövetség” (DERRIDA: 2005: 109).

Mivel sem az iskola padlásán talált hulla, sem pedig a Haverdagylkosság kapcsán nem talál megfelelő magyarázatot, végső soron egyetlen szentenciát – egy, egyébként mindhárom szövegegyüttesen végighúzódo intratextuális utalást – képes elfogadni/magáévá tenni, nevezetesen hogy: „gyöngye szar az ember, és ez benne a legszilárdabb”. A gettysburgi csata modern demokráciákra gyakorolt hatásáról doktori disszertációját készítő helyettesítő tanár ugyanis nem hisz abban, hogy az a világ, „amelyben leszárják a bazilika oltárát, felrobbantják a templom ajtaját, tankok marják fel az úttestet meg a tartalékosokat az éjszaka átviszik a határon egy háborúba, amiben nem is veszünk részt” (LOVAS 2010: 216–217), a maga teljességében felfogható lenne, mint mondjuk az időjárás a meteorológia által. „Mi értelme van arra tenni fel az életet, az élet egy részét, hogy a semmi szélén billegve értelmet, bátortást és magyarázatot keressünk mindarra, ami megsemmisíti a fekete és fehér tökéletes egységét és tanulságok nélküli szabálytalanságokra tagolja...” (LOVAS 2010: 316). Ezek a tanulságok nélküli szabálytalanságok lényegében a feldolgozatlanul maradt traumák, amelyek nemcsak az időt – „olyan ez az év, mintha álmunkban kiraboltak volna bennünket” (LOVAS 2010: 44) –, hanem a teret is kizökkentik – „nagybeteg a város” (LOVAS 2010: 44).

„Ahhoz, hogy háború és forradalom előtt jól lássuk az embereket, a várost, a tárgyakat, amelyek körülvesznek, különös bátorság kell. Bennem ez nem volt meg. [...] Úgy szédelegtem át a következő évtizeden, akár egy lipántos csirke” (LOVAS 2006: 186) – hangsúlyozza a kilencvenes évekre vonatkozóan a *Kijárat az Adriára* narrátora. Ami belőle hiányzik, az *A kis kavics* elbeszélőjében hatványozottan jelen van, az egységes rend kialakítására tett sikertelen próbálkozások egyvalamit megtanítanak vele: hogy a túlélő pozíciójából csak neki van joga leltárt készíteni. Ha a holtakat nem is bírhatja szóra, ő felállíthatja a körtörténetét Szabadkának, ennek a „sze-

cessziós stílusban készült útjelző táblának Észak–Dél felirattal” (LOVAS 2006: 83). A város ugyanis mint a kollektív identitás tere olyan helyként konstruálódik meg, ahol csak lakni lehet, élni nem.

Mivel a trauma szociálisan közvetített attribúció, a transzgenerációs választott traumák, azaz a nagycsoportot egy drasztikus veszteséggel konfrontáló tragédiák (így a vajdasági magyarság Trianon-élménye) és a populista politikai rendszerek által kiemelt jelentőségűnek minősített választott „dicsőségek” (például a rigómezei csata glorifikálása) olyan elemei a kollektív emlékezetnek, amelyek az assmanni értelemben vett konnektív struktúrák továbböröklődését biztosítják. „Nem röhögünk, hanem hitünk. És ez a hit, ez is nagyon bonyolult volt, mert egyrészt a nagyanyámtól tudtam, hogy a partizánok lelőtték a nagyapám nagybátyját, a dédanyám nővére pedig évekig volt lágerban Járekon, mivel sváb volt, s mint ilyen ellenség, tudtam azt is, hogy a himnuszt nem tudom, vagyis tudom, de ez nem számít tudásnak, csak a Hej, Sloveni, amit az iskolában tanultunk, azt is tudtam, hogy a nagyapám magyar katona volt, s ilyen minőségében Berlin alatt szerzett egy gránátzilánkot a jobb vállába, néha tapogattam, viszont ezt titokban tartotta, s leszolgált a Jugoszláv Néphadseregben is a katonaságot, előbbiként van róla fénykép, utóbbiként nincs, tudtam, hogy testvériség–egység az, amiben élünk, viszont minden iskolai ünnepségen kikuncogják, végigpusmogják a magyar szavakat, a tanárok meg úgy csinálnak, mintha nem vennék észre, karácsony napján mindig megbeszéljük, mit hozott a Jézuska, a tanárok viszont úgy tettek, mintha hétköznapi lett volna, és mindenki jó a másikhöz, viszont amikor életemben először elmentem moziba, történelmi filmet néztem a Jadránban, és megkérdeztem: »elnézést, melyik sor ez?» – akkor nagyon durván szólt rám az a valaki, hogy beszéljek rendesen, ezt a karattyolást nem érti.

És mindez fáj, érthetetlen volt és kusza, ám mégis úgy tudtuk, mindezt együttesen nevezik hazának, máshogyan egyáltalán nem lehetne, vagyis nagyon is jól van minden” (LOVAS 2006: 39). Vagy: „A bennünket szó azokat jelöli, akikről az utolsó majd száz évben általában sóttal kezdik a mondatokat: sőt a velünk élő nem szláv népeknek is jogegyenlőség és haladás; sőt nem tíz, hanem tizenötmillió; sőt nem felejtjük el a határainkon kívül élőket sem” (LOVAS 2006: 107). *A kis kavics*ban többször is elhangzik, hogy darabjaira hullt a közösségi emlékezet: ennél azonban helytállóbb arra hivatkozni, hogy az emlékezőközösség felépítése módosult oly mértékben, hogy az elbeszélő többé nem hajlandó azonosulni az általa medializált normákkal. A regényekből kiolvasható a krónikus otthonos idegenség-tapasztalat: a menekültek beáramlása miatt bevezetett ők-mi szembenállás az élettérre vonatkoztatva újszerű traumatikus lét-

élmény. „Lehetett volna idejében dönteni, elmenni. Valamivel, mondjuk úgy hatvan-hetven évvel a megszületésem előtt, én ugyanis alkalmatlan vagyok erre. De különösen azt viselem nehezen, ha bármi befolyásolja a döntésemet – a saját kedvem kivül. És nekem nem volt kedvem elmenni, nem így terveztem. Igaz viszont, hogy az ország, ahol éltem, mindent elkövetett, hogy meghozza a kedvem. De a kedv az nem úgy jön. Vagy jön, vagy nem. Elmenni viszont szokott. El is ment a kedvem tőle, hogy ott éljek, ahol. De ez nem azt jelenti, hogy megjött volna ahhoz, hogy elmenjek. Így aztán nagyon kedvetlenül éltem, szégyenben, félelemben, így. Mint sokan” (LOVAS 2006: 64).

Ahogy Heller Ágnes kifejti, „a kollektív trauma-elbeszélés minden esetben könnyíti a szégyenen, gyakorta el is temeti, s előfordul, hogy büszkeséggé változtatja. Minél jobban elterjed egy kollektív trauma-elbeszélés, annál kevésbé szégyellik magukat a traumatizált közösség tagjai” (HELLER 2006: 33). A szégyen ugyanis a traumatizált csoport egyik alapemóciója: ezáltal válik a *Kijárat az Adriára* című regényben a Tolnai Ottó-féle jugoszláviai magyar író-definíció szégyellnivalóvá. „Lassan vált szégyenné a tengerhez kapcsolódó mondat. Vagyis számomra lassan, mert eleinte hihetetlen volt. Még előbb meg úgy voltam vele, mint a himnusszal, a karácsonnyal, a nagyapám magyar katona volt dologgal, a testvériség-egységgel, a női főhősneművel – ami bugyi, kedves –, a vénnyel és recepttel, meg az összes többi szekatúrával. Így voltam a tengerünkkel” (LOVAS 2006: 60). Évek múltán, egy nyaraláson rendeződik át az elbeszélő Adriához fűződő viszonya: „Ott álltam a tenger partjától alig tíz percre, s mégis nagyon messze. A fejem fölött, a hegy gerincén a Zágráb–Split vonat sietett. S amit magam előtt láttam, kicsi tengerem, egy szelet volt a Split fényével küszködő Adriából, a Jadrán-tengerből. Ennyi az enyém, gondoltam, amennyi a szemembe befér” (LOVAS 2006: 53).

A narrátor heroikus erőfeszítésének, hős-szerepének, „a kertvárosi háziasszony forradalmár”-mivoltának (LOVAS 2006: 215) az elfogadása által a szégyen feloldódik. „A szégyen és a félelem, amelyben az ittmaradás ideje telt, időnként oldódott. Nem olyan tökéletesen, mint a vörösbor a Cloroxban, de azért fehéredett a lélek. Ilyen oldódás, amikor az óriási tömeg, nem énekest vár, nem focimeccsre igyekezik, hanem meg kívánja dönteni a diktatúrát. Tizenegy év alatt többször is” (LOVAS 2006: 75). Az ebben az időintervallumban megszokottá szelídült folyamatos krízis-tapasztalat lezárása a narrátor trauma-elbeszélése, mely után – ahogyan a *Kijárat az Adriára* utolsó mondatában benne foglaltatik – „az a boldogság, hogy nincsenek érzéseim – csak ez a napsütés” (LOVAS 2006: 286).

Kiadások

- LOVAS Ildikó: *Kijárat az Adriára*. Kalligram, Budapest, 2006
LOVAS Ildikó: *Spanyol menyasszony*. Kalligram, Budapest, 2008
LOVAS Ildikó: *A kis kavics*. Kalligram, Budapest, 2010

Irodalom

- BÉNYEI Péter: *A közösségi trauma irodalmi reprezentációja = Létünk*, 2009. 3. 7–20.
DERRIDA, Jacques: *Kivéve a név = Uő: Esszé a névről*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2005. 109.
ERŐS Ferenc: *Trauma és történelem*. Jászöveg Műhely, Budapest, 2007
FARAGÓ Kornélia: Minoritárius beszéd és modernitás = *Korunk*. 1998. 7. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00007/7k11.htm>
GYÁNI Gábor: *A 20. század mint emlékezeti esemény = Forrás*, 2009. 7. 3–16.
HELLER Ágnes: *A trauma szégyene, a szégyen traumája = Uő: Trauma*. Múlt és Jövő, 2006. 7–43.
HERMAN, Judith Lewis: *Trauma és gyógyulás*. Háttér–Kávés–NANE Egyesület, Budapest, 2011
IRIGARAY, Luce: *A diskurzus hatalma, a nőiség alárendeltsége = Bókay Antal–Vilcek Béla–Szamosi Gertrud–Sári László (szerk.): A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Budapest, 2002. 483–490.
KISANTAL Tamás: *Egy tömegmészárlásról mi értelmes dolgot lehetne elmondani*. Jyväskylä, 2006
LACAPRA, Dominick: *Trauma, hiány, veszteség = Café Babel*, 2006. 53. 89–97.
MENYHÉRT Anna: *Elmondani az elmondhatatlant*. Anonymus–Ráció, Budapest, 2008
RÜSEN, Jörn: *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban = Magyar Lettre International*, 2004. 54. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00038/rusen.htm>
SONTAG, Susan: *Fülbemészó fasizmus = Uő: A Szaturnusz jegyében*. Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2002. 96.
SZIRÁK Péter: *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*. = Görömbei András (szerk.): *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégén*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000. 29–57.